

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

بررسی تزئینات گنبد سلطانیه

سهیلا جلیلیان^۱، مهتاب پرمو^۱، فاطمه مهدی زاده^۱، آرزو ختار^۲

۱- کارشناسی معماری دانشگاه فنی دختران ایلام

۲- مدرس دانشگاه فنی و حرفه ای دختران ایلام

چکیده

هدر سرزمین ایران، آثار معماری و تزئینات وابسته به آن، دارای گستردگی، تاریخ طولانی و ارزش هنری فراوانی میباشد که به طور مداوم در طول تاریخ تکامل یافته است. یکی از دورانهای درخشان و قابل تأمل اواخر قرن ۷ و اوایل قرن هجری قمری (دوره ایلخانی) بوده است و در این دوره آثار بسیاری طراحی و ساخته شده است ۸ یکی از مواردی که طراحان و هنرمندان دوره مغول به کار بردند؛ تزئیناتی است که به صورت قالبی و پیشساخته در یکی از بناهای مهم و عظیم این دوره یعنی « گنبد سلطانیه » اجرا گردیده است. این نوع تزئین قالبی که ترکیبی از گچ و پارچه و کاغذ میباشد در آثار قبل و بعد از دوره مغول حتی در بناهای همزمان گنبد سلطانیه که از نظر تزئینات دارا ارزشهای والایی هستند مشاهده نشده است. لذا در این مقاله سعی شده است به مزایا (خصوصیات) و ساختار و معایب این نوع تزئین پرداخته شود.

واژه‌های کلیدی: گنبد سلطانیه، مسجد، تزئینات هندسی

مقدمه

از نمونه‌های شاخص هنر معماری دوران ایلخانی گنبد سلطانیه می‌باشد که در ۳۷ کیلومتری شهر زنجان واقع شده است. این سازه‌ی ۸ ضلعی با ارتفاع ۴۸ و نیم و قطر دهانه بیست و پنج و نیم، بزرگترین گنبد خشتی جهان و سومین گنبد بزرگ دنیا می‌باشد (بعد از کلیسای سانتا ماریا دل فیوره و مسجد ایاصوفیه

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ماجرای ساخت گنبد سلطانیه

در سال ۷۰۳ هجری قمری فرمانروای وقت، سلطان محمد خدابنده (الیحایتو) به منظور انتقال پیکر امام علی (ع) از نجف به سلطانیه که در آن زمان پایتخت ایلخانیان بود دستور ساخت این بنا را صادر کرد (که البته با مخالفت شدید علمای شیعه روبرو شد. وظیفه رسیدگی به این امر را به وزیر محبوب خود یعنی خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی داد. این سازه زیبا در مدت ۱۰ سال توسط معماری به اسم سید علی شاه و با به کارگیری ۳ هزار کارگر ساخته شد و سپس سه سال دیگر نیز صرف انجام تزئینات گنبد گردید. سرانجام نیز محل دفن و آرامگاه خود سلطان محمد خدابنده شد.

معماری بنا

این گنبد فیروزه‌ای که می‌توان آن را شاهکار معماری آذری دانست، دارای هر ۸ ضلع و ۸ مناره می‌باشد. در ابتدا پوشش سازه آجر و کاشی بود که مزین به نام پروردگار، حضرت محمد، امام علی و نام سلطان محمد بود اما سپس به دستور خود او و به دلایل نامعلوم لایه نخست را با گچ پوشاندند. گنبد سلطانیه قدیمی‌ترین سازه دوپوش در ایران است.

پیشینه پژوهش

اسامی «و محمد یوسف کیانی» (۱۳۸۴)، در کتاب «تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسامی» به بنا و تزئینات گنبد سلطانیه اشاره و توصیفی کلی از آن ارائه کرده‌اند که در جای خود مفید و ارزنده‌اند؛ اما تنها در کتاب «هنرهای کاربردی در گنبد سلطانیه» از منوچهر حمزه (لو) ۱۳۸۱ شرح کاملی از مراحل ساخت و تزئینات به کار رفته در بخشهای مختلف این بنا ذکر شده است. مهناز شایسته فر در مقاله تزئینات کتیبه‌های گنبد سلطانیه «این تزئینات را مورد بررسی قرار داده است. هاتف سیاه کوهیان» (۱۳۹۱)، در مقاله «تاثیر عرفان اسامی بر معماری ایران با تا کید بر تزئینات گنبد سلطانیه» به تحلیل تزئینات گنبد سلطانیه و مفاهیم نهفته در آنها از منظر عرفان اسامی پرداخته است. در زمینه نگارگری دوره ایلخانی و نسخه مصور شاهنامه بزرگ ایلخانی هم تحقیقات زیادی انجام و در قالب کتاب و مقاله منتشر شده است؛ از جمله رویین پا کباز نقاشی ایران: از دیرباز تا امروز؛ اولگ گرابردر کتاب مروری بر نگارگری ایران؛ «بازیل گری کتاب «نقاشی ایرانی» و محمود حسینی» (۱۳۹۲) در کتاب شاهنامه بزرگ ایلخانی (دموت) «اما آنچه در کتابها مورد توجه واقع شده است، بیشتر از دیدگاه هنرهای تجسمی و با رویکرد تاریخی بوده و به جنبه‌های زیباشناختی نگاره‌ها پرداخته شده و در موارد اندکی از منظر معماری و تزئینات وابسته به آن مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بنابراین، مطالعاتی که تا کنون پیرامون حضور و تطابق تزئینات معماری در نگاره‌های ایرانی صورت گرفته‌اند، اندک و بیشتر در خصوص دوره تیموری و آثار کمالالدین بهزاد بوده است؛ ۱۰ و دوره ایلخانی و آثار برجای مانده از این دوره کمتر از این منظم مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی گنبد سلطانیه

روش پژوهش

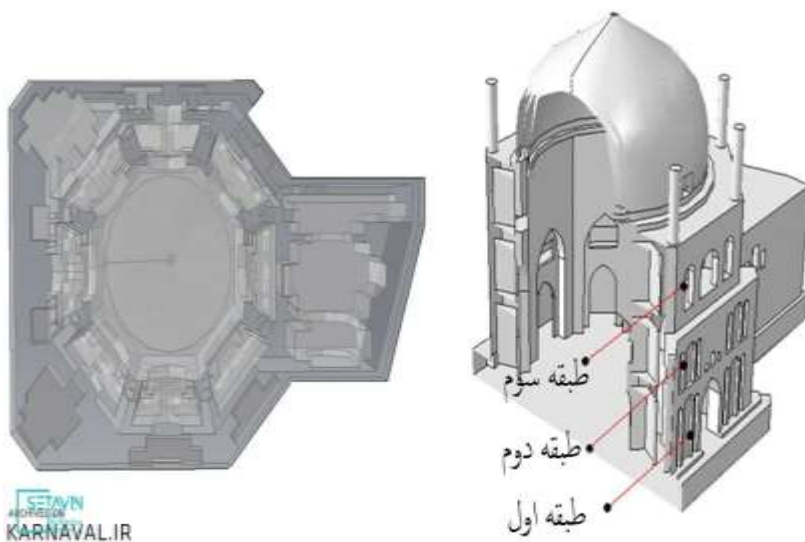
داده‌های مورد نیاز در بخش مطالعه نظری از منابع مکتوب، اسناد کتابخانه‌ای و پایگاه‌های اطلاع رسانی مجازی معتبر استفاده شده است و بررسی ویژ گیهای تزیینات بنا به شیوه میدانی بوده است. راهبرد مورد استفاده نیز از نوع مطالعه موردی به صورت تطبیقی بوده است. روش تحلیل اطلاعات گردآوری شده با توجه به ماهیت داده‌ها کیفی و پس از توصیف یافته‌ها بر پایه تطبیق آنها خواهد بود. قلمرو زمانی پژوهش حاضر نیز در دوران ایلخانی است. مقاله حاضر در سه بخش ارائه می‌گردد: ۱) آشنایی با معماری دوره ایلخانی و تزیینات وابسته به آن با تاکید بر معماری گنبد سلطانیه؛ ۲) کتاب‌آرایی و نگارگری دوره ایلخانی با تاکید بر نگاره‌های شاهنامه بزرگ ایلخانی؛ ۳) بررسی تطبیقی دو حوزه مذکور

گنبد سلطانیه زنجان

بی تردید مهم‌ترین دلیلی که این بنا را در طول سالیان دراز از چنگال ویرانگر زمان و بلایای طبیعی در امان نگه داشته، معماری منحصر بفرد و خاص آن بوده است. با وجود اینکه گنبد سلطانیه زنجان حدود ۱۶۰۰ تن وزن دارد، اما پس از ۷۰۰ سال تنها ۸ سانتی متر نشست کرده است؛ این خود شاهکاری در معماری اسلامی ایرانی محسوب می‌شود. گفتنی است که سبک و سیاق معماری این بنا یادآور معماری زیبای سلجوقیان است، به طوری که طراحی هشت ضلعی طبقه دوم و سوم در دل پلان مستطیلی شکل طبقه اول جای گرفته است. بدنه اصلی گنبد سلطانیه از آجر تشکیل شده و در طراحی و تزیین گنبد زیبای آن، روکشی از کاشی‌های زیبا و منقوش فیروزه‌ای بکار رفته است. بنا در قسمت درونی خود از بخش‌های مختلفی چون سردابه، تربت‌خانه و گنبدخانه تشکیل شده که هر کدام به شکلی خاص و منحصر بفرد و با استفاده از کتیبه‌های منقوش به طرح‌های زیبا و آیات قرآنی طراحی گردیده است. شکل خاص بنا و معماری بی بدیل آن سبب شده که برخی از محققان برجسته دنیا نیز زبان به تحسین آن بگشایند. آرتور پوپ که یکی از برجسته‌ترین محققان آمریکایی است، گنبد سلطانیه زنجان را اینچنین توصیف می‌کند: «بنایی است مستحکم که تک تک اجزای بکار رفته در آن درست در جای مناسب خود قرار گرفته‌اند تا چنین شاهکار زیبایی خلق شود.» پوپ حتی اعتقاد داشت که در ساخت تاج محل نیز از الگوی معماری این بنای

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

شگفت انگیز و دیدنی الهام گرفته شده است. مانطور که بالا گفتیم گنبد سلطانیه در زنجان یکی از منحصر به فردترین جاذبه های این شهر محسوب می شود و با توجه به بررسی های صورت گرفته از نظر ارتفاع بعد از کلیسای سانتا ماریای ایتالیا و مسجد ایاصوفیه ترکیه این گنبد به عنوان سومین گنبد جهان شناخته شده است، همچنین گنبد سلطانیه در زنجان به عنوان بزرگترین گنبد تاریخی در ایران و بزرگترین گنبد آجری در جهان به ثبت رسیده است. این گنبد زیبا و منحصر به فرد ایرانی در فهرست آثار جهانی یونسکو هم نیز به ثبت رسیده است. جالب است بدانید که گنبد سلطانیه الهام بخش معماران در ساخت کلیسای سانتاماریا دلفیوره ایتالیا (کلیسای جامع فلورانس) و تاج محل هند بوده است. از دیگر ویژگی های این بنا که سبب اهمیت بالای آن شده وزن ۱۶۰۰ تن آن است که به مدت ۷۰۰ سال پابرجا بوده و تنها ۸ سانتی متر نشست کرده است.

تصویر ۲. پلان و نمای مسجد سلطانیه زنجان

تزئینات گنبد سلطانیه زنجان

گچبری از هنرهای بیهمتا در معماری ایران به شمار میرود که به سبب گیرایی و انعطافپذیری گچ در استحکام بخشی ساختار بنا و در تزئینات معماری کاربرد ویژه دارد و پیشینه آن در ایران به ۲۵۰۰ سال میرسد (زکی، ۱۳۷۷: ۵۲). این شیوه از تزئین در دوره ایلخانی حضوری آشکار داشته و به اوج خود رسید (کارل، ۱۳۶۸: ۱۷۵). این هنر در گنبد سلطانیه، هم زینت بخش نمای بیرونی گنبد ۱۶ است و هم در تزئینات داخل گنبد ۱۷ دیده میشود. این تزئینات در قالب انواع گچبری و نقاشی روی گچ در بخشهای مختلف گنبد سلطانیه اجرا شده است. طرحها و نقوش بهکار رفته در گچبری گنبد سلطانیه متنوع بوده و شامل نقوش ختایی، اسلیمی، انواع گرههای هندسی و کتیبهنگاری است. این نقوش از نظر ابداع و تنوع بسیار غنی و از نظام هماهنگی برخوردار است.

کاشیکاری

هنر کاشیکاری در دوره اسامی به دو منظور آرایش و استحکام بخشی به بنا، کاربرد ویژه یافت و زینت بخش اماکن مختلف بوده است به نحوی که کاشیکاری در دوره سلجوقی بسیار گسترش و در دوره ایلخانی مورد توجه قرار گرفت و تا دوره تیموری و صفوی به اوج خود رسید در تزئین نمای بیرونی و درونی گنبد سلطانیه از

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

کاشیکاری استفاده شده است و حضور کاشیها در رنگهای آبی، فیروزهای و الجورد در تزیینات این بنا بهویژه، در آرایش گنبد فیروزهای آن نمودی از آسمان آبی است و سراسر نمای بیرون گنبد پوشیده از کاشیهای نرهای ۱۸ فیروزهای رنگ است که در ساقه گنبد با ترکیبی از آجرکاری و کاشی معقلی تزیین شدهاند. در نمای بیرونی بنا، جهت تزیین ورودیهای غربی و شرقی، نمای فوقانی طبقه دوم و منارهها از کاشیکاری استفاده شده است. در نمای غربی و شرقی گنبد سلطانیه تزیینات کاشیکاری با آجرکاری ترکیب شده و در آن کاشیکاری معرق ۱۹ در انواع نقوش هندسی دیده میشود. در منارههای گنبد، تمام هشت مناره از پایین به بال با کاشیکاری معقلی ۲۰ تزیین شده است (تصاویر ۱ و ۶). در فضای داخلی گنبد سلطانیه هنر کاشیکاری در هر هشت ایوانداخل بنا، تربت خانه و بخش داخلی گنبد دیده میشود. در این بخشها از انواع کاشی معقلی و معرق در رنگهای سبز، فیروزهای، الجورد، آبی در کنار آجرهای نخودی و کرم رنگ استفاده شده که مزین به نقوش هندسی و اسلیمی است. در تربتخانه کاشیکاریها شامل تکرار نقوش اسلیمی است که با استفاده از کاشی معرق اجرا شده و رنگهای سفید، مشکی، فیروزهای و الجورد در آن دیده میشود.

رنگ	نوع خط کتیبه ها	متن کتیبهها واشکال تزیینی	عناصر تزیینی	مصالح ساخت	وضعیت جغرافیایی	تاریخ ساخت	بلان	بنا
رنگ آبی مهمترین رنگ در گنبد است	مضمون خط قرانی به صورت نسخ	برروی خط بنایی ترکیبی از کلمات الله	کاشی و گچبری واجر	مصالح مورد استفاده اجر	ناحیه مرکزی متمایل به غرب استان زنجان	۷۰۲ هجری قمری	مربع	گنبد سلطانیه زنجان

جدول ۱. ویژگی های عناصر تزیینی مصالح و فن های بکار رفته در گنبد سلطانیه زنجان مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

بناهای آرامگاهی دوره ایلخانی

تغیر نسبت ارتفاع و عرض
اطاق

ترکیب های باریک

ترکیب نمای ایوان

افزایش ارتفاع مقبره های برجی

باریک جلوه دادن جزئیات ساختمان

افزایش بلندی ساختمانهای گنبدی
شکل

شیوه ها و مصالح تزئینی

نمودار ۱. ویژگیهای بناهای در دوره ایلخانی که در گنبد سلطانیه

تزئینات معماری گنبد سلطانیه زنجان

گنبد سلطانیه از نظر تزئینات، بسیار غنی بوده و در آن تزئینات مختلف گچبری، کاشی کاری، کتیبه نویسی، تزئینات رنگ و نقاشی، تزئینات سنگی و چوبی، در نهایت دقت و زیبایی اجرا شده است. تزئینات گچبری در سقف ایوانهای ۲۴ گانه طبقه دوم بنا، از زیباترین نمونه های گچبری در بناهای اسلامی به شمار می آید. در این آرامگاه، برای نخستین بار در تاریخ معماری اسلامی، در سطح پیچیده و مفصل از هنر کاشی کاری استفاده شده است. البته تزئینات در این بنا دو لایه بوده و درباره این پدیده فرضیات گوناگونی ارائه شده است. بطور کلی، این بنای عظیم و باشکوه با تزئینات کم نظیرش دو دوره را مطرح می سازد که هریک از این دوره دارای خصوصیات تزئینی خاص خود می باشد.

دوره اول: احتمالاً مجموعه تزئینات دوره نخست که بیشتر شامل کاشیکاری و معقلی است مربوط به طرح انتقال پیکرهای مطهر امامان اول و سوم شیعیان بوده که این تزئینات محتوی طرح های هندسی، خطوط کوفی بنایی و مشبک با کاشی های فیروزه ای و طلایی و لاجوردی است. اغلب سطوح دیوار با آجر زرد کمرنگ به طور معمولی چیده شده و در آن تزئینات معقلی با طرح های مورب پوشیده شده است. در این طرح ها که به خط کوفی بنایی با ترکیب کاشی و آجر است کلمات الله، محمد و علی و نیز سبحان الله نوشته شده و در ضمن در یکسری تقسیم بندی های هندسی با ایجاد فرم های متنوع، بعضی از شعارهای اسلامی مانند لا اله الا الله و محمد رسول الله به خط بنایی به چشم می خورد. در این طرح ها، از کاشی های فیروزه ای به ابعاد ۵×۵ سانتیمتر در لایه لای آجرها استفاده شده است.

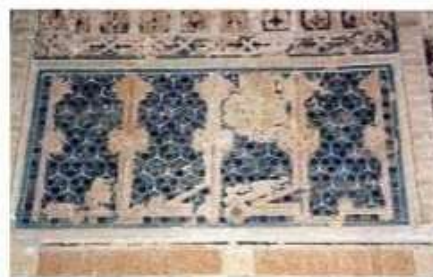
این نوع تزئین در چهاردهانه بر محورهای فرعی از کف تا ارتفاع ۷ متری بکار رفته است. در دهانه های اصلی تزئینات مفصل تر و شامل طرح های هندسی و آجرهای تراش خورده و باریکه های سفالی لعاب دار به رنگ آبی و فیروزه ای و یا بدون لعاب است که به اشکال زیبایی تراشیده شده و در وسط بعضی از این طرح های هندسی، اسامی مقدسی چون محمد و علی به طرز زیبایی تکرار شده است. همچنین به نظر می رسد که گچبری های زیبا و دلفریب ایوان های بیرونی نیز در دوره اول و همزمان با تزئینات داخلی این دوره کار شده باشد.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

دوره دوم: تزئینات دوره دوم احتمالاً مربوط به زمانی است که نقشه انتقال پیکرهای مطهر امامان شیعه (امام اول و سوم) بهم خورده و به دستور اولجایتو تزئینات قبلی با پوششی از گچ شامل کتیبه‌ها و طرح‌های زیبای دیگر مستور گردیده است. کتیبه‌های دوره دوم اکثراً به خط ثلث برچارچوب ایوان‌ها و نیز دورتادور قسمت داخلی گنبد نوشته شده است. در بعضی کتیبه‌ها، قسمت فوقانی در ترکیب زیبایی با خط کوفی نگارش یافته است که گسترش این کتیبه نگاری یعنی ترکیب دو نوع خط همراه با هم با محتوای متفاوت را در این دور به اثبات می‌رساند.

عنوان نگاره	نوع آجر کاری	نوع نقشی	جایگاه آرایه در نگاره	جایگاه آرایه در گنبد سلطانیه	تصویر آرایه در نگاره	تصویر آرایه در گنبد سلطانیه	تصویر خطی	ماخذ تصاویر در نگاره‌ها
به دار آویختن مانی	آجر مهری	نقوش هندسی	نمای بیرون بنا	نمای بیرون بنا				URL4
پیرام گور نرسی را به حکومت می‌شاند	رگ چینی ساده	کنگروه‌ای	نمای بیرون بنا	نمای بیرون بنا				URL3
آگاه شدن سید خدخت	رگ چینی ساده	چلیپا	نمای بیرون بنا	نمای بیرون بنا				URL2
بر تخت نشستن شاه زو	رگ چینی ساده	کنگروه‌ای	نمای بیرون بنا	نمای بیرون بنا				URL5

جدول ۲. طبق تزئینات آجر کاری گنبد سلطانیه با تزئینات آجر کاری تصویر شده در نگاره‌های شاهنامه علیخانی

تصویر ۳. نمونه تزئینات آجر کاری

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تصویر ۴. تزیینات کاشی کاری و گچ بری

تصویر ۵. نمونه ای از نرده های مشبک چوبی

ویژگی کتیبه های گنبد سلطانی

سلطانیه یکی از شناخته شده ترین بناهای اسلامی می باشد که در شهر زنجان قرار دارد و جزو سومین گنبد بزرگ جهان است که به روایات دیگر بلندترین ارتفاع را در میان تمامی گنبد های آجری دارد. بر اساس تحقیقات انجام شده، قدمت گنبد آجری سلطانیه به سال های ۷۰۲ تا ۷۱۲ بر می گردد. ساخت اصولی و محکم این گنبد هم یکی از ویژگی های چشم گیر آن در جای جای این .می باشد، زیرا با وجود ۱۶۰۰ تن وزن پس از ۷۰۰ سال تنها به اندازه ۸ سانتی متر نشست کرده است بنای دیدنی و منحصر به فرد کتیبه هایی از آیات قرآن دیده می شود، در تمامی دیوارهای گنبد و همینطور دورتادور طبقه ی همکف سوره فتح نیز قابل مشاهده است. بالای درب اصلی ورودی به آرامگاه در قسمت شرقی بنا، مزین به آیات آیت الکرسی است و داخل ایوان طبقه ی اول نیز سوره اخلاص (توحید) نقش شده است. بدنه های بنا نیز میزبان آیاتی از سوره های الانبیاء المومنون و الملک می باشد و همینطور کلیه دیوارهای طبقه اول و دوم کتیبه هایی با نام علی و محمد به چشم می خورد. در دیگر کتیبه های موجود در گنبد سلطانیه در زنجان حدود شش بار سبحان الله، پنج بار نام محمد (ص)، پنج بار نام علی (ع)، محمد رسول الله، سلطان ظل الله و ... نیز دیده می شود. نواع آجرکاری، گچ بری و کاشی کاری، منبت کاری، آیینه کاری، نقاشی و همه هنرهای اصیل ایرانی و اسلامی در بنای ارزشمند و تاریخی گنبد سلطانیه خلاصه شده است. گنبد تاریخی و عظیم سلطانیه بزرگ ترین و اصیل ترین شناسنامه سبک معماری آذربایجانی بوده که در استان زنجان قرار گرفته است. سبک آذری به لحاظ استفاده از آرایه ها و تزیینات به کاررفته در بناها و ساختمان ها، دوره شکوفایی استفاده از سفالینه های زرین فام در بناها، استفاده از حجم زیاد سفال با رنگ فیروزه ای و .معماری ایرانی محسوب می شود لاجوردی از ویژگی های سبک آذری است که این سبک را با سایر سبک ها دارای تفاوت هایی کرده است. در تزیینات گنبد سلطانیه کتیبه نویسی نیز همانند سایر پدیده های هنری یکی از بدایع بی بدیل هنر خطاطی در معماری اسلامی ایران است. کتیبه های دوره نخست تزیینات به استثنای چند مورد عموماً به خط کوفی زیبا و به سبک معقل، شجر، توشیح و

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

مورق و کتیبه های دوره دوم به خط جلی ثلث و انواع خطوط کوفی، محقق، ریحان و نسخ نوشته شده است. کتیبه های ایوان های غربی، از زیباترین خطوط این بنای تاریخی است که از نظر فضا سازی و ایجاد عظمت در بنا به لحاظ عمود بودن کلمات اهمیت بسزایی دارد. از نظر تاریخی، یکی از منابع موثق در تاریخ گذاری تزیینات لایه دوم، درج اسم « خواجه تلج الدین علی شاه » است که انتساب این لایه تزیینی را به دوره بعد از ایلخانی نفی می سازد. طولانی ترین کتیبه این بنا نوشته ای در ارتفاع ۳/۹۰ متری کف بنا است که با عرض ۷۵ سانتی متر دور تا دور بنا چرخیده است. این کتیبه به رنگ اخراپی در زمینه کرم است و حدود کلمات که اندکی برجسته است، با رنگ آبی سیر قلم گیری شده و اعراب بعضی از حروف مشخص گردیده است. کتیبه بزرگ دیگری در پا طاق گنبد به رنگ سفید در زمینه آبی روشن به خط ثلث و مشتمل بر آیات قرآنی نوشته شده است. در ایوان های هشتگانه نیز در هشت کتیبه به خط ثلث، احادیث نبوی نوشته شده است. در سطح قوس ایوان شرقی طبقه دوم کتیبه ای از آجر های پیش بر زمینه کاشی معرق وجود دارد که متن آن، آیات قرآنی است و در آخر عبارت « اللهم صل علی نبی شفیع المہ فی سنہ اثنین سبعمائہ » نوشته شده است. علاوه بر کتیبه های متعدد مشتمل بر آیات قرآنی، احادیث نبوی و اسماء جلاله و مقدسه که در بخش های مختلف بنا درج شده، در سطح جرز ایوان های جنوب شرقی و غربی نیز در لایه لای نقوش تزیینی، نام علی علیه السلام به طور مکرر به خط ثلث و در گرداگرد آن، کلمات ابوبکر، عمر، عثمان، علی (ع) حسن (ع) و حسین (ع) مرتباً تکرار شده است. وجود اسامی خلفای راشدین، انتساب این نقوش را به دوره صفوی مردود می سازند. در طبقه اول ایوان شمال غربی نیز عبارت « السلطان محمد الجایتو » با خط آبی گچ چندین بار تکرار شده است. در خصوص دلایل وجودی دو لایه تزیینی در بنا، نظریات مختلفی ابراز شده است. برخی عقیده دارند لایه اول به قصد انتقال ابدان مطهر حضرت علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام صورت گرفته که پس از انصراف از این کار، لایه تزیینی دوم که بیشتر نشانه مذهب تسنن است بر روی لایه اول اجرا گردیده است. عقیده دیگر این است که بناهای ارگ سلطانیه ابتدا با نظارت خواجه سعد الدین و سپس خواجه رشید الدین فضل اله ساخته و پرداخته شده که پس از قتل خواجه سعد الدین در سال ۷۱۱ ه. ق و سپس خانه نشین و کشته شد و خواجه رشید الدین و قبضه شدن دار لحکومه توسط تاج الدین علی شاه وی، آثار نامبردگان را از بین برده است؛ چنان که دستور داده محله رشید به را نیز غارت کرده اند. نظریه سومی که مطرح است، تغییر مذهب الجایتو از تشیع به تسنن است.

تصویر ۶. کتیبه گنبد سلطانیه

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

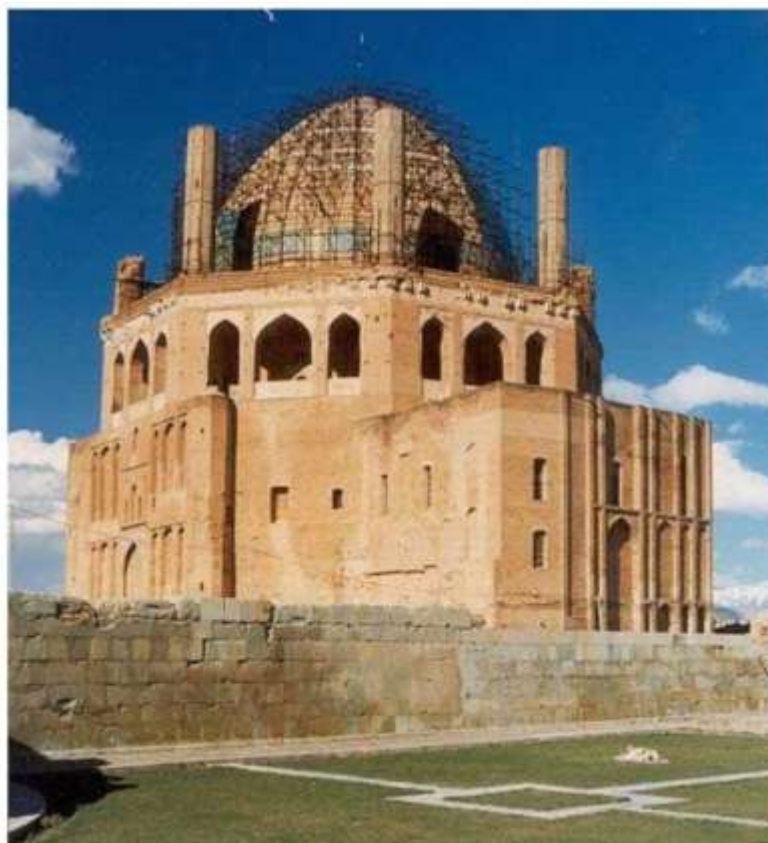

تصویر ۷. گنبد سلطانیه

نمایی از گنبد سلطانیه

تزیینات و نحوهٔ ساخت این مقبره در واقع نقطهٔ عطفی در معماری آن دوران بوده به این شکل که سبکی جدید را در این بنا شامل ۸ ایوان و ۸ مناره است که گفته می‌شود از معماری به وجود آورده که از معماری سلجوقی منفک شده است ۸ در بهشت (ابواب البر یا درهای نیکی) الگو گرفته است. شامل دو دوره تزیینات می‌باشد دور اول تزیینات آجر و کاشی بوده است که به واسطه آجر و کاشی آیاتی از قرآن کریم کتاب آسمانی مسلمانان و ذکر نام خداوند و اسامی پیامبر اسلام و امام اول شیعیان و نام پادشاه نوشته شده است اما بعد از مدتی به دلیلی نامعلوم پادشاه (سلطان محمد خدابنده) دستور پوشانیدن تزیینات کاشی با اندود گچ را می‌دهد که مانند تزیینات کاشی به واسطه نقاشی روی گچ آیاتی از قرآن کریم کتاب آسمانی مسلمانان و ذکر نام خداوند و اسامی پیامبر اسلام و امام اول شیعیان و نام پادشاه نوشته شده است.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تصویر ۸. بنای گنبد سلطانیه

ایوان شمال غربی

ایوان شمال غربی نیز عبارت «السلطان محمد الجایتو» با خط آبی گچ چندین بار تکرار شده است. در خصوص دلایل وجودی دو لایه تزیینی در بنا، نظریات مختلفی ابراز شده است. همان طور که گفته شد، برخی عقیده دارند که لایه اول به قصد انتقال آرامگاه های مطهر حضرت علی (ع) و امام حسین (ع) صورت گرفته که پس از انصراف از این کار، لایه تزیینی دوم عقیده دیگر این است که بناهای ارگ سلطانیه - که بیشتر نشانه مذهب تسنن است - بر روی لایه اول اجرا گردیده است ابتدا با نظارت خواجه سعد الدین و سپس خواجه رشید الدین فضل اله ساخته و پرداخته شده که پس از قتل خواجه سعد الدین در سال ۷۱۱ ه. ق و سپس خانه نشین و کشته شدن خواجه رشید الدین و قبضه شدن دار الحکومه توسط تاج الدین علی شاه، وی آثار نامبردگان را از بین برده است. نظریه سومی نیز که مطرح است، تغییر مذهب الجایتو از تشیع به تسنن است

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

تصویر ۹. ایوان شمال غربی

ایوان شرقی

کتیبه با متن (سبحان ...)) که به خط معقل و با تلفیق اجر (متن اصلی و کاشی (حروف با رنگ فیروزه ای) انتخاب شده ایوان جنوب شرقی : کتیبه با متن (السلطان ظل خان اولجایتو) این کتیبه با ترکیب کاشی فیروزه ای و اجر در طبقه همکف ایوان جنوب شرقی (خلد ... ملکه و سلطانه) این کتیبه در سمت چپ . در سمت راست با خط کوفی معقل نوشته شده است . ایوان جنوبی : کتیبه با متن (محمد) این کتیبه در سمت راست طبقه همکف ایوان جنوبی و مشرف به تربتخانه با عنصر اجر کتیبه با متن (لملک) این کتیبه در سطح قوسی شرقی . در زمینه کاشی فیروزه ای و در داخل شمسه نوشته شده است . کتیبه نویسی در گنبد سلطانیه همانند سایر پدیده های . ایوان طبقه دوم در حد فاصل دو اجر قرمز رنگ نوشته شده است . هنری یکی از بدایع بی بدیل جهان خطاطی را عرضه می نماید . به طوری که در این بنا انواع خطوط رایج تا اوایل قرن هشتم کتیبه های گنبد . هجری قمری شامل خط به سبک معقل موشح مشجر مورق محقق ریحان و نسخ نوشته شده است . سلطانیه از نظر تزئینات به دو دوره مشخص تقسیم می شود : دوره نخست کتیبه هایی است که همزمان با پیشرفت فیزیکی بنا انجام گرفته و تا سال ۷۱۳ به اتمام رسیده و در این مقال با تحت عنوان کتیبه های دوره اول طبقه بندی می شوند و کتیبه های دوره دوم که عمدتاً گچی و خطی است تزئیناتی است که پس از اتمام بنا و بعد از سال ۷۱۷ هجری قمری بر روی کتیبه . های دوره نخست اجرا شده و تحت عنوان کتیبه های دوره دوم قرار گرفته است .

شکل ۱۰. استفاده از آیات قرآنی در کتیبه

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

نتیجه گیری

لذا در جمع‌بندی که از اجرای تزئینات هر دو دوره در گنبد سلطانیه بدست می‌آید به این نتیجه می‌رسیم که طراحان بسیار زیبا و حساب شده و با سرعت زیاد و شناخت مواد و مصالح کار را به پایان رساندند که در این طراحی الهام از طبیعت زیبای منطقه سلطانیه و تجربیات اجرای تزئینات در گذشته توانسته‌اند مهمترین نشانه و روش اجرایی را به یادگار بگذارند که در این روش اجرائی نکات بسیار ظریف و قابل تأمل ملاحظه می‌شود. در مطالعات و آزمایشات امروزی مشخص شد که از ترکیب مواد و مصالح و روش بکارگیری این نوع مواد در آن زمان با درایت و توان بالایی استفاده شده است مطالعات به عم آمده در متن کتیبه‌ها گویای این حقیقت است که در وضعیت فعلی مورد مطالعه قرار گرفته از این تعداد ۴۰ کتیبه متعلق به تزئینات دوره اول و ۲۳ درک بنای سلطانیه ۳۳ واحد کتیبه کتیبه‌ها متعلق به تزئینات دوره دوم است. نتیجه تلفیق نشان از آن دارد که کتیبه‌های گنبد سلطانیه دارای مضمونهای قرآنی در سه ردیف افقی گرداگرد درونای گنبد نوشته شده‌اند. برخی دیگر احادی و اسامی مقدس میباشند که بر سطح چارچوب خارجی ایوانهای داخلی بنا مکتوب شده‌اند و مضمون آنها نیز در راستای مضامین کتیبه‌های قرآنی است. مفهوم بعدی استنتاج شده از کتیبه‌ها مراجع تاریخی اسات کاه اکارا در برگیرنده اقباب سالتین ا جایتو و در ستای و تمجید او میباشد و بر سطح چهارم ایوانها نگاهی شادانان. این مفاهیم نشان دهنده بین اعتقادی و گرای به دین اسلام در دوره ا جایتو میباشد و هم ناین از کتیبه‌ها داشتن مذهب شیعه ا جایتو به خصوص در ذکر نام علی (اثبات گردیده است. شاید هیچ چیز باه اندازه تزئینات سالتانیه رسالت فکری هنرمند را نشان ندهد زیرا اگر اسکلت بنا در فرم و روابط تاثیر بسزایی دارد و ی برای عامه مردم قاب درک نیست و تنها همین تزئینات است که در حله اول چشم بیننده را خیره میکند و نلوه تفکر هنرمند زمان را برای بیننده به روشنی بازگو می کند.

منابع

- امیرغیاثوند، محبوبه. (۱۳۸۲). هنر گره چینی در معماری. تهران: تکوک زرین.
- ایمانی، علی. (۱۳۸۵). سیر خط کوفی در ایران. تهران: زوار.
- بزرگمهری، زهره. (۱۳۸۱). مصالح ساختمانی (آژند، اندود، آمود). تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
- بهنام، عیسی. (۱۳۴۲). گنبد سلطانیه زنجان. « هنر و مردم. (شماره ۸)، ۶-۲.
- بیگبابا پور، یوسف. (۱۳۸۸). مزارات، سنگنوشته‌ها و اسناد مراغه. قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- پوپ، آرتور. (۱۳۶۵). معماری ایرانی. ترجمه کرامت الله افسر. تهران: یساولی.
- پوپ، آرتور؛ و فیلیس اکرم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ج ۳. ترجمه

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی.

- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۰، ۷) سبکشناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۹). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- حلی، سید اکبر. (۱۳۶۵). گرورها و قوسها در معماری اسلامی. قم: بیجا.
- دهخدا، علیاکبر. (۱۳۴۱) لغت نامه دهخدا. ج ۵، زیر نظر دکتر محمد معین. تهران: سیروس
- زمانی، عباس. (۱۳۵۲). «طاقنما و نغول تزئینی در آثار تاریخی اسلامی». هنر و مردم. (شماره ۱۲۷، ۳۸-۲۵).

- زمرشیدی، حسین. (۱۳۶۷). گرچه چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- فضائی، حبیبالله. (۱۳۶۲) اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی). اصفهان: مشعل.
- غروی، مهدی. (۱۳۷۶). آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کاتلی، مارگریتا. (۱۳۷۶). تاریخ هنر ایران (هنر سلجوقی و خوارزمی). ج ۸، ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.

- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶) تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- گدار، آندره؛ و همکاران. (۱۳۸۵) آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. ج ۳. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۸۰، ۱) میراث آجرکاری ایران. تهران: سروش.

- مروارید، یونس. (۱۳۷۲) گنبد سلطانیه زنجان (افرازه رود). تهران: علمی.

- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. ترجمه عبدالله فریار. تهران: علمی و فرهنگی